

Наталія
Солонська

УКРАЇНСЬКА КНИЖКОВА ТОРГІВЛЯ: АСПЕКТИ, ПРОБЛЕМИ, ДОСВІД 20 - 30-х років

(НА МАТЕРІАЛАХ «БІБЛІОЛОГІЧНИХ ВІСТЕЙ»
ТА ІНШОЇ ФАХОВОЇ ПРЕСИ)

Якщо ми маємо потужний розвиток в Україні точних наук, сильні, відомі в усьому світі наукові школи українських фізиків, математиків, хіміків, біологів та інших галузей знань, то такого не можемо сказати про сьогоденний стан надзвичайно важливої царини людської та наукової діяльності, про нашу вітчизняну бібліологію або книгознавство, що є фундаментальною і досить розвинутою ділянкою науки й творчості в інших цивілізованих країнах.

Українське книгознавство - одна з "репресованих" гуманітарних наук - надзвичайно важко, болісно робить спроби свого відродження після розгрому 30-х років, коли було ліквідовано УНІК, «Бібліологічні вісті», а отже й покладено край українській бібліології. Удар був таким нищівним, що й нині наука про українську книгу, її історію, створення, виробництво, як і сама книга, перебувають у плачевному стані.

Сьогодні, коли підручники з цих дисциплін українською мовою ще тільки в задумах науковців, коли ми лише прямуємо до того, що говоритимемо про таку окрему галузь, як українське книгознавство, джерелом для досліджень, аналізу, вивчення його, а особливо бібліополістики (книжкової торгівлі), є тільки розрізнені матеріали. І тому особливо цінними є періодичні видання, і, зокрема, друкований орган Українського науково-дослідного інституту книгознавства "Бібліологічні вісті", та деякі інші часописи, що дають можливість відтворити картину, яка існувала в 20-30-х роках у цій галузі.

До імен російських радянських дослідників, що частково займалися й питаннями книготоргівлі (М.Арбузов, Г.Альтштуль, А.Говоров, М.Здобнов, О.Ловягін, М.Накоряков, В.Осипов, Г.Поршнев та ін.), настав час додати імена таких українських науковців і дослідників, як М.Агуф, В.Ігнатієнко, С.Маслов, Л.Биковський, М.Нечаєв, Н.Степанченко, праці яких з бібліополістики здебільшого не друкувались, їх було заборонено видавати в бібліотеках, а деякі навіть вилучено з них.

У статті відновлюються історичне тло книготорговельної діяльності, її розвиток і становлення, імена тих, хто творив історію бібліополістики.

Наскільки Український науково-дослідний інститут книгознавства прискіпливо й уважно ставився до галузі книготоргівлі можна судити, приміром, з протоколів засідань №1 - 6 наукової ради УНІК від 26 - 28 грудня 1926 р. (саме в цьому році він реорганізується в наукову установу і накреслюється його наукова стратегія) (інститут рукописів НБУВ (ІР), ф.47, од.зб.61). Директор установи Юрій Меженко, висвітлюючи її діяльність, запропонував для здійснення наукової роботи створити в Інституті чотири постійні комісії: історії книги, вивчення книготорговельної та видавничої діяльності, бібліографування, кабінет

вивчення книжки й читача. У книготорговельну та видавничу комісії ввійшли Меженко, Стешенко, Голоскевич, Титаренко, Кочаровський, Черняк, Балицький.

Про подальшу увагу УНІК до проблем книжкової торгівлі свідчить і план наукових праць на 1928 - 1929 рр. (ІР, ф.47, од. зб. 154, арк.23) по секції історії книги, де пунктом "6" іде «книжкова торгівля та ціни на книги рукописні й друковані». На засіданні наукової ради 9.11.1933 р. (протокол №3), обговорювалася організація викладання бібліографічних дисциплін у книготорговельному технікумі. З доповіддю виступив керівник бібліографічної секції В.Ігнатієнко. Вчена рада запропонувала для читання такі

дисципліни: теорія й історія бібліографії (60 год., викладач В.Ігнатієнко); бібліографії філософії, релігії, соціальних наук, історії (60 год.); бібліографії красномисленства, історії літератур та філології (40 год., викладач Ю.Меженко); бібліографії фізико-математичних наук, технічних дисциплін (25 год.); бібліографії біології, медицини, агрономії (25 год.); бібліографії мистецтва й спорту (10 год.); бібліографії дитячої літератури (20 год.). Науковці зауважили, що «240 годин на всі ці дисципліни взагалі замало» (ІР, ф.47, од.зб.220). У положенні про утворення кадрів практикантів (1923) при Науково-дослідному інституті українського книгознавства зафіксовано, що десять годин має бути відведено на читання курсу книготоргівлі (ф.47, од. зб. 5, арк.3).

У видавничому плані УНІК на 1929/30 р. зазначалося, що розширюватиметься відділ видавництва й книжкової торгівлі, проблемам яких у журналі приділялося менше уваги, ніж того вони потребують (ІР, ф.47, од.зб.219, арк.11). І вже в 1930/31 р. серед праць по секції історії книги під п.4 читаємо: «книжна торгівля на Україні в XVI - XX ст.» (ІР, ф.47, од.зб.219, арк.219).

У зв'язку з намірами журналу збільшити кількість матеріалів з питань книгарництва, його керівництво сподівалося, що вдасться одержати матеріальну підтримку видавництва. Однак голова президії Ради з'їздів видавництва М.Агуф 5.12.29 р. повідомив про неможливість цього (ІР, ф.47, од.зб.195, арк.29).

Зважаючи на «залежність трьох основних факторів книжної справи: читача, письменника та книги, що безпосередньо впливає на видавничу та бібліотечну діяльність» (ІР, ф.47, од.зб.161, арк.26), ми можемо сьогодні додати, що ця залежність, з огляду на бібліопсихологію, впливає і на книготорговельну діяльність.

«Під психологією книжкової циркуляції, - зазначав М.Рубакін, - треба розуміти психологію книжкового розповсюдження (напр., за допомогою видавництва, книгарень, бібліотек і т.д.), психологію реклами, психологію рекомендації та пропаганди, вивчення меж розповсюдження (книжкової діаспори) та їх змін у просторі і в часі, по місцевостях і по поверхнях соціальних сходів». І далі: «Вся книжкова справа насправді являє собою процес психологічний». Розрізняючи психічну динаміку й статику, автор зауважує, що «робітник книжкової справи не тільки не розуміє самої суті цієї останньої, але й безмірно шкодить своїй роботі <...> всі без винятку галузі книжкової справи вимагають для дальшого свого розвитку ґрунтовних реформ, бібліопсихологічно усвідомлених» (Про наукову постанову самоосвіти з погляду бібліологічної психології // Бібл. вісті. - 1926. - №1. - С.5-15)

Бібліотекарі-кореспонденти (понад 100), згуртовані УНІК, подали для наукової обробки в інститут надзвичайно цікаві дані. Безперечно, вивчення читача й читачтва було б набагато повнішим, а картина об'єктивнішою, якби за це взялися й книгарі. Вони висвітлили б під іншим ракурсом згадану тріаду книгарництва: *читач - письменник - книга*. Але низький професійний рівень, обмаль кваліфікаційних знань не спонукали книгарів до участі в цікавому й корисному дослідженні, проведеному УНІК. Інформацію, майже втрачену на сьогодні, доводиться по краплі виловлювати з різних джерел: преси, архівів, літератури.

Втім, і нині в історичному аспекті для сучасних дослідників книги, працівників книготорговельної мережі не втратила цінності «Праця кабінету вивчення книги й читача», що відбиває надбання книгознавців 20 - 30-х років.

Питання книгарництва порушував журнал УНІК

«Бібліологічні вісті». Від першої замальовки М.Олексієва «Хто винен в подорожчаних книгах?» (1923, №3/4), де автор намагається з'ясувати «хто ж є головним винуватцем цього злочину і в який бік необхідно звернути особливу серйозну увагу», часопис прийшов до ґрунтовних наукових узагальнень, висновків з цієї проблеми, про які вже йшлося в попередній публікації.

Однак варті уваги й думки Олексієва про те, що «собівартість книги складається з наступних статей: авторські, папір, поліграфічна праця, подорожчання на собівартості» та що поліграфічні видатки відіграють у цьому незначну роль. Наведена автором таблиця показує «безпідставність продажної ціни книги: 1) книги власного видання продаються дорожче, ніж в інших книгарнях, котрі купують їх у видавництвах; велика різниця вартості одної і тої ж книги в різних книгарнях іноді доходять до абсурду». До речі, сталого, виваженого критерію при встановленні вартості книги, про який пише Олексієв, немає й донині. Щоправда, вартість друкарської праці підвищилась і навіть продовжує зростати, однак «дорожнеча книги не є в друкарських витратах і про це може писати і говорити лише той, хто незнайомий зовсім з цим питанням...»

Як друкар, автор вважає, що треба звернути найсерйознішу увагу на торговельні апарати видавництва, а також на видавництва взагалі, бо там «сидять головні винуватці такої дорогої тепер книги, в сучасний мент неприступної не тільки робітникам, але й середньому шару населення». І якщо в 90-ті роки в Україні винуватцями дороговизни книги є зовсім не видавництва, то наступна сентенція автора, на жаль, залишилася незмінною: книга майже недоступна її головному користувачеві: вченому, студенту, навіть школяреві.

У матеріалі «Книгарські курси в Києві» (1930, №1, с.138 - 141) закидається, що книготорговельний апарат зовсім не підготовлений. Тобто, незважаючи на зусилля науковців, зрушити цю проблему, повернути до неї увагу керівництва республіки так і не вдається. Не створюються навіть спеціальні школи, де б готували книгарів. «Тритижневі курси, що влаштувала «Книгоспілка» і через які пройшло кілька сот молоді, аж ніяк не вирішували питання і не зменшували його актуальності й гостроти».

У містах книжковими кіоскерами ставали колишні безробітні, підлітки, демобілізовані червоноармійці, тобто люди в більшості взагалі без будь-якої освіти, що надзвичайно шкодило справі продажу й поширення книжок.

Лише в 1930 р. в Києві відкриваються дві професійні школи для книгарів, курси підвищення кваліфікації (з 1929 р.). Ініціатива Київського комітету в справах друку стимулювала Всесоюзну книготорговельну нараду. Про цікавий досвід тих років повідомляють «Бібліологічні вісті», зокрема про книгарський семінар 1926 р., організований самими книгарями. «...Року 1928 постала думка утворити Асоціацію книгарів». На жаль, хоча й було розроблено вже цикл лекцій, організація не судилося існувати через пресловутий брак коштів.

Органом, що мав відати господарчою і навчальною частиною курсів книгарів, мала бути рада курсів (складається з представників Комітету в справах друку, видавництва, профспілки, Інституту книгознавства, двох представників від курсантів та завідуючого курсів). Навчання розраховувалося на чотири місяці (136 академічних годин). Ставилося за мету підвищувати кваліфікацію книгаря в основних галузях книгарської праці, його політичний рівень, книгарницьку культуру, раціоналізувати справу, «об'єднати книгарів і взаємно організувати їх у роботі видавництва і тим налагодити дружнє співробітництво між ними».

Програма курсів складалася з трьох відділів: загально-освітніх дисциплін, фахових та бібліографії.

З сучасного погляду програма курсів потребувала б коригування, а втім, підхід до розв'язання проблеми підготовки книгарів вельми цікавий, оскільки спрямовувався на розвиток книгаря як особистості і відбивав серйозний підхід до цієї професії, високі вимоги до неї. Програмувалися висвітлення політичної ситуації, ролі книжки й книгаря в суспільстві, поточні питання культури, національна політика партії, основні поняття філософії (що не можна не вітати), політекономії, історії, конституції, революційного руху (можна взяти будь-який рух, що відповідає моралі існуючого суспільства). Книгар мав оволодіти основами наукової організації праці, поняттями про кооперацію, розумітися на її структурі, орієнтуватися в системах освіти, бібліотек, у літературознавстві. Зі спеціальних дисциплін мали вивчатися: історія книжки; видавнича техніка (тобто весь процес виготовлення книжки від автора до бази, матеріали, папір, фарби, навіть машини, формат, тираж); бібліографічна класифікація наук; найбільші видавництва країни, місцеві, їх робота, спрямування діяльності, внесок у загальну видавничу справу; основи ринкознавства: економіка книжки та торгівлі, авторське й книгарське право; сучасні системи поширення книжок, шляхи їх вивчення; вивчення покупця; дитяча книжка, її педагогіка й бібліографія, організація і практика книгарської справи; типи книгарських закладів, їхня структура, облік, облаштування; книжковий асортимент, його будова й розподіл; реклама і пропаганда книги; робота книгарень за видами (універсальна, сільська тощо); принципи й методи поширення книжки; принципи НОП; книгарня і книгозбірня тощо.

Книгар мав добре орієнтуватися і в основах, і в питаннях бібліографії за галузями знань (соціально-економічна, підручники, масова література тощо).

Ініціатори курсів планували, зауважують «Бібліологічні вісті», екскурсії в друкарні, бібліотеки, музеї, бібколектор, видавництва та ін. Викладати мали найкращі фахівці.

Не оминав журнал і досвіду книгопоширення за кордоном. У даному разі йдеться про практику, яка ґрунтується на психологічному вивченні читацького попиту в американському суспільстві.

5 березня 1931 р. Дніпропетровська державна бібліотека ім. Жовтневої революції пише до УНІК про своє подальше бажання співпрацювати з «Бібліологічними вістями», зокрема зазначаючи, що її співробітник Є. Стебельський готує до друку в цьому журналі статтю з теми «Книгознавчі дисципліни в програмах технікумів книгорозповсюдження та методи активізації учбової роботи по підготовці книгарських кадрів» (ф.47, од.зб.252, арк.10).

Постановка питання зацікавила редакцію часопису і вона письмово просить надіслати для ознайомлення матеріал.

Утім, ці плани у зв'язку з переформуванням УНІК, а відповідно і «Бібліологічних вістей», не здійснились.

Темою книгарництва цікавився і відомий український історик книги, співробітник УНІК, активний автор «Бібліологічних вістей» С. Маслов. Він збирав колекцію проспектів київських видавничих і книготоргових плакатів (ІР, ф.33, од.зб. 7523-7530, од.зб. 7718-7725), яка являє собою унікальне підґрунтя для аналізу і вивчення їх діяльності, що, мабуть, мав намір здійснити і сам власник. Про плани вченого щодо бібліополістики свідчать і неопубліковані «Матеріали до історії книготоргівлі часів феодалізму» (ф.33, од.зб. 664-666). Ця пам'ятка українського книгознавства заслуговує на те, щоб стати доступною для сучасних науковців.*

*Буде надруковано в одному з наступних номерів.

Тему книгарництва постійно розробляв і щомісячний критико-бібліографічний журнал «Нова книга» (видавництво «Червоний шлях», виходив у 1924 - 1926 рр., побачило світ 10 номерів). Серед його рубрик - «Видавнича й друкарська справа», «Книжковий ринок і читач», «Праця видавництва літераторів», «Праця бюро радянських і партійних видавництв». На жаль, щире бажання зарадити справі, кипуча пролетарська активність авторів не компенсують брак наукового підґрунтя, знання історії, тонкощів галузі, чим відрізняються нечисленні, але ґрунтовні матеріали з цієї теми в «Бібліологічних вістях». Так, у першому номері «Нової книги» К.Дубняк з подивом пише:

«Ми зараз звертаємо велику увагу на бібліотеки, заводимо в них каталогізацію за міжнародною децимальною системою, що користуючися нею, дуже легко знайти в бібліотеці ту чи іншу книжку. Яка різниця між бібліотекою та книгарнею», - запитує автор у статті «Про наші книгарні». І сам же відповідає: «І та й друга є склепи книжок». І робить таке для себе відкриття: «Бібліотека є лише довічний склеп, книгарні - тимчасовий для книжки, поки її буде розпродано. З бібліотеки книжки видаються для тимчасового користування, з книгарні ж вони продаються. Але книгар є той самий бібліотекар, він добре повинен знати книжний фонд своєї книгарні <...> До книгарні й книгарів треба ставити ті самі вимоги, що ставимо їх до бібліотек й бібліотекарів. Отже, (що принципово для автора - Н.С.): у кожній книгарні повинен бути так само, як й у бібліотеці, картковий каталог книжок, що є в друкарні, - абетковий і систематичний за міжнародною децимальною системою <...> Коли в книгарні буде заведено такий каталог, то і на полицях книжки можна розставити в повному порядку за каталогом... Коли якусь книжку розпродано, карточки на неї виймаються з каталогів і відкладаються окремо. Тут знов за допомогою каталогу дуже легко фіксувати попит на розпродані книжки й потребу їх видання» (1924, №1, с.19 - 20).

Статті цього часопису відбивають стан справ і політичних, і суспільних, і книгодрукарських. Так, у матеріалі І. Пекеля «З досвіду поширення української книжки» (1924, №1, с.17-19) йдеться про видавництво «Червоний шлях», яке прагнуло видавати політичні книжки для селянина, літературу з політосвіти українською мовою, що не мало аналогів в історії <...> але його життєздатність треба було перевірити ринком <...> Торговий відділ «Червоного шляху» підбив підсумки за півроку. Серед 24 назв перед веде сільськогосподарська серія «Бібліотеки селянина». За місяць розходиться ≈ 19 накладу, що дає обіг книжки в середньому 5%. Популярні брошури з радянського права ($\approx 18\%$ тиражу). Користуються попитом книжки на соціально-економічну тематику ($\approx 16,3\%$). З ленінізму - ($\approx 15, 6\%$).

Повільний темп продажу антирелігійної літератури автор пояснює слабкою покупною зацікавленістю селян. Це, безперечно, не відповідає істині, оскільки український народ мав давні й сильні релігійні традиції і відмовитися від них, зречтися їх, звичайно, не міг. Дописувач не звертає уваги на об'єктивні обставини і стверджує, що засади для українських політичних видань є. Свої висновки він ґрунтує на тому, що «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» Христюка швидше пішов, ніж популярні брошури «Загибель капіталізму» або «Капіталісти організуються» Пілецького.

У тому ж першому числі редакція звертається до всіх видавничих закладів республіки: «Український книжковий ринок ще й досі не має повної інформації про книжкову продукцію українських видавництв за той чи інший місяць. Читач за браком такого справочника не може поінформуватись, що нового ж останній хоча б місяць з'явилося на

ринкові. Звичайно, це зле відбивається і на збуті нових книжок<...>Оскільки в Україні немає статистики книжної продукції, редакція друкуватиме все, що виходить з друку в республіці. Редакція просить надсилати звіт про свою видавничу продукцію». На жаль, порушене питання актуальне й сьогодні. Такою ж зловбоденною, і, мабуть, «вічною» є й проблема кон'юнктури книжкового ринку, про що йдеться в статті під однойменною назвою (1925, №3).

«Зайва річ говорити багато про гостру потребу вивчати кон'юнктуру книжкового ринку, стану книготоргівлі, обліку попиту й швидкості розповсюдження літератури, умов збуту й предмету, бо не вивчивши й не аналізувавши всіх цих обставин, виробнича робота видавництва може йти лише облапки й ризикує не дати потрібного ефекту <...> єдиного органу, що вів би статистику книготоргівлі, до цього часу немає <...> В Харкові з ініціативи Укрбюра Радпартвидавництва та Української книжкової палати накреслено утворити Центральне бюро статистики друку <...>»

З матеріалів журналу «Нова книга» ясно, що книжковий ринок кінця 1923 та в першій половині 1924 р. неорганізований, купівельну здатність населення зведено до мінімуму, а «на книжковому ринку стояв стогін від дорожнечі недоступних ціною книжок...» (Паралелі з сьогоденням виникають самі по собі).

У 1923 р. в республіці функціонували такі гуртові книготорговельні організації: Державне видавництво України (найбільша книготорговельна організація з вісьмома губерніальними торговельними конторами й 15-ма округовими агенствами, «Книгоспілка» (Всеукраїнське кооперативне товариство - центр кооперативної торгівлі й чотири агенства), видавництво «Червоний шлях» (три філії), три філії Держвидаву РРФСР, «Пролетарій», Центран, приватне видавництво «Час» та ін.

Однак збільшення різних агенцій не стимулює до зростання українських видань. Так говорить статистика, але журнал стверджує: «Українізація радянського і партійного апарату та зріст сільських політосвітніх установ під кінець року (1923. - Н.С.) спричинюється до різкого збільшення попиту на українську книгу». Зауважимо, що основним товаром на книжковому (переважно міському) ринку був підручник. Тобто, поліпшення ситуації необізаному читачеві можна було подати і в такий спосіб. Часопис змушений був констатувати, що сільська торгівля обмежувалася в основному підручниками й п'єсами. А от кооперативна торгівля розвивалася досить успішно. Непогано йшли справи в книгарнях народної освіти на Волині та Поділлі, в окресельбудинках на Київщині та Одещині, в магазинах при редакціях газет (практика чого, на жаль, втрачена) в книготорговельних пайових товариствах. Діяли ще й приватні книгарні.

Зріс попит щодо соціально-економічної та політичної книжки, з'явився інтерес до масової селянської літератури. Тираж її на початок 1925 р. сягає 25 тис. прим. «Книжку банки починають розцінювати як товар» і надають видавництвам кредити.

У матеріалі «Про засоби щодо вивчення попиту на книгу та їх ходкість» І. Чаусовський наголошує: «Треба мати на увазі також ціну, що має велике значення й впливає на ходкість книги, а також обсяг і зміст книги, а найбільшої ваги при всьому цьому набирає, звичайно, ще й тираж» (1925, №3, с.14).

І далі: «необхідно <...> мати вичерпні відомості про видавничі плани всіх видавництв, а відомості про реалізацію літератури треба дістати не тільки з видавничих складів і книгарень. Бо не можна ж справді вважати за продану кожну книжку, що випущено її зі складу видання».

У цьому ж номері Б.Резніков з жалем констатує: «З кого складається контингент робітників наших книгарень: здебільшого, це колишні співробітники, прикажчики приватних книгарень або колишні дрібні крамарі. Як правило, це люди майже без освіти, люди, приривчені до старої дореволюційної книжки». Автор вважає, що контингент робітників книги треба поповнювати молоддю, «підвищувати інтелектуальний рівень розвитку радянських книжників». Щоправда, він не уточнює, як це можна зробити, обмежуючись пролетарською декларативністю. Б.Резніков критикує позицію К.Дубняка щодо застосування міжнародної децимальної системи, зазначаючи, що карткова система є абсолютно нежиттєздатною, адже всі книгарні перейшли на сумарний облік. «Впровадження карткової системи (при всіх вигодах її) потребує чималих «накладних» витрат, окремих спеціальних робітників і морочливості, не сумісної з темпом роботи книгарень. Картковий каталог можна замінити наочним живим каталогом <...> Найдоцільнішим, на нашу думку, все ж таки буде такий каталог, що є під рукою не у покупця, а у продавця. Дуже корисно було б також, щоб великі книгарні (не видавництва лиш) видавали свої каталоги...» Що ж, побажання слушне. Однак чомусь і досі ніхто ним не скористався.

У рубриці «Хроніка» в статті «Праця Держвидаву України за 1924 рік» (с.44) робиться спроба проаналізувати цінову ситуацію: «Зниження вартості та продажної ціни одиниці продукції здешевило продажну ціну книжки - серійна вартість якої з початку року становила 90 коп., під кінець же року 41 коп., цебто знизилася більш ніж на 50% завдяки збільшенню середнього тиражу видання на 60%, зменшення середнього об'єму книжки на 70% та зниження організаційних витрат на 8 - 10%».

У 20-30-ті роки в галузі торговельної діяльності спостерігався повільний темп зростання товарного обігу. «По части, - йдеться в статті, - це пояснюється деякою непристосованістю торгового апарату до потреб та вимог книжкового ринку і охоплення його та почасти низьким культурним рівнем співробітників торговельних одиниць. Проте, не дивлячись на деякі хиби з боку торговельної політики, підсумки торговельних операцій за 1924 рік говорять про розвиток та поширення торгівлі книжкою, значне зміцнення Держвидаву на книжковому ринку та просунення літератури українською мовою. Торговий обіг за 1924 рік в порівнянні за 1923 рік збільшився майже вдвоє». Уповільнення торговельного обігу пояснюється результатом неправильного курсу Держвидаву на товсту дорогу книгу. На той час (як і нині) вона не забезпечувала скорого збуту та швидкого обігу на ринку. Торговельний обіг поживався завдяки новій книжці, розрахованій на широкого покупця.

І в наш демократичний час підсумки торговельної діяльності численних українських видавництв, на превеликий жаль, не стають об'єктом для ґрунтовного науково-економічного дослідження, надбанням преси, чомусь дехто вважає це комерційною таємницею, що не дає можливості аналізувати, переймати досвід, вчитися на помилках, усувати їх, а отже, й поліпшувати роботу.

Тим часом у «Новій книзі» (1925, №4 - 6) р. книготорговельні справи розглядаються в популярній рубриці «Шлях до читача» та в статті Ю.Войцехівського «Кредитові ножиці в книжковій справі» (рубрика «Видавництва»): «Торговельна практика книжкового ринку, як попередніх, так і особливо останніх часів показує нам, що найкращий і нормальний збут книжки забезпечується від довготривалого, пересічно дев'ятимісячного кредиту <...> Скорочення кредиту б'є разом і по видавництву й по торговцеві. У

сучасний момент всі видавництва дають книжку в кредит максимум на шість місяців і, звичайно, що такий строк кредиту сам собою вже гальмує справу розповсюдження книжки й кепсько відбивається як на видавничих справах, так і на торговельних організаціях».

Зазначимо, що питання книговидавця - бібліотека не порушувалося в аналізованих журналах, не обговорювалося і в інших джерелах, за винятком кількох згадок, приміром, як у цій статті:

«Видавничим організаціям доведеться деякий час обмежити діяльність випуском тільки такої книжки, що має найбільший попит і найшвидше обертається на ринку, запобігати видання книжок грубих і дорогих. Зовсім не випускати книжок, котрі можуть лежати в коморах по два-три роки <...> А що головний споживач книжки в сучасний момент є різні культурні організації - бібліотеки, хатичитальні, сельбуди та інші, їм слід було б при складанні місцевого бюджету домагатись внесення в цей бюджет відповідних параграфів і на придбання книжок та періодичних видань».

Про досвід, що існує й донині (мається на увазі розповсюдження літератури через залізничні кіоски, в яких і тоді не було, і досі нема української ні літератури, ні преси), йдеться в матеріалі В.Радлова «Розповсюдження української літератури й залізничні кіоски».

До жовтня 1917 р. на землях України було приблизно 2,5 тис. книгарень, у 1925 р. їх кількість ледве сягала тисячі. Ось як описується ситуація в №6 за 1926 р.: «..вулиці великого міста запружено їх (крамарів - Н.С.) невеличкими крамничками, а то й розкладачками. Тут торгують переважно старою книжкою, рештками буржуазної культури, яку купують за ніщо на пуд, а продають, звичайно, за стільки, за скільки вдається зірвати з покупця і звичайно щонайменше 200, 300, а то й 500% і більше».

А.Бурніс у матеріалі «Дайте книгаря» емоційно наголошує: «Книгарня є культурно-освітня установа, й якщо вона часто не така, то вона мусить бути за таку. Це є книгозбірня, де читач-покупець набуває собі не тимчасово, а в постійне користування книжку <...> За провідника книжки в маси є книгар <...> Доля книжки часто залежить від нього. Він вибирає книжку для поповнення книгарні, він радить її покупцю...»

Яким має бути книгар? - в усі часи цікавило людство. А.Бурніс вважав: «В наш час будівництва нового світу він мусить бути активний співучасник цього будівництва <...> має бути досить всебічно освічена людина <...> знати всі галузі знань, бодай поверхово, бо йому доводиться мати справу як з високоосвіченими, так і з малоосвіченими людьми <...> Книгар має бути добрий психолог, він повинен уміти підійти до покупця». Проте відкриття для себе постулатів і моральних критеріїв, які, на жаль, не завжди виконуються і до сьогодні, жодним чином не в'яжуться з тим, що книгар «мусить навчитися торгувати, згідно заповітам Ілліча (?), але не перетворюватися на звичайнісінького крамаря (с.54) (тобто, діючи згідно з цими заповідями, не перетворюватися на продавця). Тут бажання вислужитися перед пролетарською ідеєю затьмарило очі навіть редакторам, які не побачили абсолютної стилістичної дурниці, за яку в ті роки можна було поплатитися навіть життям».

Слушною є думка автора статті А.Безуглого «Справи книгарські»: «У нас на Україні до цього часу немає приступних для широких мас інформаційного та критико-бібліографічного часописів, де б можна було слідкувати за книжковою продукцією. І, можливо, через це саме книгарям тепер доводиться бути за живого бібліографічного покажчика і порадирика <...> ми мусимо нарешті впоряд-

кувати нашу бібліографічну справу і мусимо мати бібліографічний журнал <...> також мати й журнал, в якому можна було б знайти критичні огляди того, що вийшло з друку й відомості про те, що має вийти в близькому часі. Та щоб у журналі тому рецензії на книжки містилися не тоді, коли видання уже розпродано, а по можливості з виходом книжки на ринок».

І може, тому, що в пресі дуже настійливо мусувалася (з великим задоволенням) позиція, що «книгарня ж, хоч і має багато спільного з бібліотекою (тут вже кілька разів наводилися подібні результати «довгих» роздумів) по характерові роботи, але одночасно вона є й комерційне підприємство і це в першу чергу», партійні органи прийняли її, привчили до неї людей, і внаслідок ми й досі маємо некомпетентне, нецивілізоване ставлення до книгарень як вогнищ і осередків інтелектуальної думки.

Журнал «Нова книга» дозволяє собі і форму фейлейтону щодо книгарських справ, що набуває значного розголосу і викликає велику читацьку пошту.

У №9/10 (1925) повідомляється про вихід у світ книги «Пособие для работников книжного дела» /Под ред. М.Муратова и Н. Накорякова. -М.: ГИЗ, 1925. -480 с.

У цьому ж номері в матеріалі «Про статистику в книготоргівлі та про один статистичний експеримент» Б.Резников пише: «І проте навіть у такому фундаментальному єдиному підручнику по книготоргівлі, як збірник РРФСР «Книжная торговля» ми не знаходимо єдиного слова, присвяченого цьому надзвичайно цікавому питанню. І лише ДВУ вперше наважилось проробити спробу вивчити свого покупця <...> Провести таке статистичне дослідження є справою всеукраїнського значіння й масштабу».

Отже, матеріали книгознавчого наукового журналу «Бібліологічні вісті» та прикладного «Нова книга», глибоко та всебічно відбиваючи картину, ситуацію, тенденції, специфіку книгарської галузі в 20 - 30-ті роки дають змогу не лише бути в курсі історичної ходи, а й можливість скористатися позитивними надбаннями попередніх поколінь книгознавців і книгарів.

Гортаючи сторінки фахової преси, переконаєшся, що і періодика і книга, а також ставлення суспільства до неї, її справ - безаберіг дзеркало політики та ідеології будь-якої держави, міра демократичності суспільства, цивілізованості, моральності, духовності.

І все ж, при об'єктивній оцінці, знаходимо й позитивні моменти в діяльності колишнього уряду щодо книжкової справи й книгарництва.

Проаналізуємо публікації журналу «Книжный фронт» (щомісячник книготорговельного об'єднання видавництва, відп. ред. Д.Шварц) з питання, що нас цікавить. №1/2 (1932) розпочинається заявою про рішучу відмову «від системи книготоргівки, що переходить до радянської книготоргівлі, запровадження госпрозрахунку» і статтю І.Грушина під категоричною назвою «Большевистской книге - большевистского редактора». Матеріал І.Юреня (№3, 1932) має ліричну назву «Обслуживание книгой большевистской весны».

У часописі велися рубрики «Перебудова книготорговельного об'єднання», де видрукувано статті: «Итоги выполнения торгфинплана за I квартал» (І.Г.), «Проведение постоянных инвентаризаций» (Б.Волькештейн), «6 условий т.Сталина и распространение техпериодики»; рубрики «Більше уваги роботі з асортиментами»; «Якою має бути книжкова вітрина» (стаття «Реконструкция книжных витрин» А.Зайчика-Погорельського).

У рубриці «Книжкова полиця книготорговельного працівника» варті уваги питання книготоргівлі (торгфинплан,

кадри, робота з асортиментом тощо), поширення періодики, бібліографічні довідники й огляди, списки книжок, хроніка книжкових базарів.

У №9 (1932) є рубрики: «Рік боротьби за радянську книготоргівлю», «Не послаблювати боротьбу за якість асортименту», «Опанувати техніку радянської книготоргівлі» та ін. До теми книгарництва цей часопис знову звернувся в №11/12 (1932). Йшлося про підготовку тематичного плану технічної книги на 1933 р., про досвід поширення національної літератури (автори М.Рогов, Ю.Зубков), про реформування органів державної бібліографії (І.Владиславлев). До останнього матеріалу редакція подає таке роз'яснення: «Питання, порушені т.Владиславлевим в цій статті, мають велике значення для наших книготоргових працівників, яким у повсякчасній практиці доводиться широко послуговуватися матеріалами «Летописи» та «Ежегодников». Тут йдеться про звичайну робочу ситуацію, а далі: «Класова боротьба, що розгорнулася в країні, не минула, незважаючи на весь опір реакційних та опортуністичних угруповань і книгознавчої ділянки культурного фронту. Ліквідовані були реакційні органи: «Библиографические известия» под редакцией Б.Боднарського (орган російського бібліографічного товариства при Московському університеті) російською мовою. Цей оригінальний пережиток феодально-дворянської реакції з її паразитарного типу бібліофільством, і «Бібліологічні вісті» під редакцією Ю.Меженка (орган Науково-дослідного інституту книгознавства, українською мовою, не менш оригінальний в епоху диктатури пролетаріату пережиток реакції нацменовської. Ліквідовані були яскравоопортуністичні органи «Библиография» під редакцією М.Яницького (орган Державної книжкової палати) та «Библиотековедение и библиография», що змінило її. Для характеристики відсталості книгознавчого фронту цікаво відзначити, що з усіх російських книгознавчих журналів тільки останній в часі журнал «Библиотековедение и библиография», що видав за два роки всього одну книжку, зустрів заслужену критику (див. журнали «Красный библиотекарь», «Журналист» та ін.). Ліквідоване було старе довголітнє опортуністичне керівництво журналу «Красный библиотекарь». Були піддані реформуванню журнали «Книга и революция», «Книга молодежи», «На книжном фронте», «Радянський книгар» та деякі інші. Реорганізуються органи Бібліографічного інституту іноземної бібліографії».

З актуальними питаннями реорганізації мережі та постачання бібколекторів, влаштування книжкових вітрин, організації прилавка книгарні можна ознайомитися в «Книжном фронте» (№1, 1933). У №2 (1933) уперше фаховий часопис звертається до аспекту науково-дослідної роботи й опанування книготорговою технікою.

Ш.Алмазов, аналізуючи роботу Науково-дослідного інституту видавничої та поліграфічної промисловості, організованого в травні 1931 р., наголошує на тому, що з причини одержання незначних резервів роботи особливо погано працювало книготоргове відділення. На його думку, таке становище спричинене байдужим ставленням і навіть ігноруванням цього інституту книготорговими підприємствами, який, по суті опинився без необхідного для досліджень матеріалу. Тобто, низові організації ще не усвідомили значення наукових розробок і методології та їхньої цінності, про що писали «Бібліологічні вісті» і до чого прагнув УНІК.

Про новий напрям роботи «Книга - поштою» йдеться в №3 (1933). Звертається часопис і до книговидавничих справ за кордоном, розповідаючи про бібколектори Норвегії.

У передовій «Не ослаблять борьбы за улучшение качества советской книготорговли» (№4, 1933) акцентується

увага на політизації в цій галузі діяльності, з огляду на постанову ЦК ВКП(б) від 15.08.1931р., де зазначається: «Масова література, яка випускається видавництвом, все ще перебуває на вкрай низькому рівні як за своїм змістом, так і за мовою і технічним оформленням. Ми повинні мобілізувати навколо цього питання увагу всіх працівників книготоргової системи і, в першу чергу, референтури. Необхідно добитися створення масової книги, «бойової та актуально-політичної», здатної озброїти найширші маси будівників соціалізму марксистсько-ленінською теорією і техніко-виробничими знаннями...»

А.Колбановський у статті «Итоги первой пятилетки издательской и книготорговой деятельности в СССР» зауважує, що «соціально-політична література займала й займає перше місце в нашому асортименті. В 1931 р. ця література становила 43% за назвами і не менше 1/3 за листажем всієї книжкової продукції. Особливо енергійно зростали тиражі й асортимент класиків марксизму-ленізму <...> Якщо за статистикою виробництва книги становище можна визнати задовільним тільки з натяжкою, то з книготорговою статистикою справа йде потворно» (1933, №5, с. 39-44). Про це, згадаймо, писав і український журнал «Нова книга».

Автор констатує, що державні та громадські видавництва витіснили приватні вже до 1931 р. Колбановський дещо хитрує, знаючи, що приватному сектору просто перекрыли «повітря».

Дедалі зростає випуск марксистсько-ленінської літератури. І це в майже неписьменній, малоосвіченій країні, де більшість населення не володіла елементарними знаннями зі світової історії, географії, біології та інших дисциплін, без яких не можна уявити навіть пересічну людину.

Хоч автор і слушно закидає, що з книготорговою статистикою діло йде «безобразно», відомо, що основна міська мережа в 1933 р. повинна була нараховувати 1978 книгарень, у поселеннях напівміського типу - 1282, сільська мережа - 7211 стаціонарних книжкових лавок і 50 тис. книжкових полиць.

Безперечно, у №6 (1933) особливу увагу привертає стаття І.Владиславлева, який неодноразово висвітлював українську тематику, «Печать УССР за 15 лет» - рецензія на книгу М.Агуфа «Печать УССР. 1917 - 1932». Перевод с украинского Е.М.Эскиной, переработанный и проредактированный автором. Харьков; Укрсоцнацмениздат. - 1932. - 179 с. (Преса УСРР до ХУ роковин Жовтня. - Х., 1932). Рецензент в основному позитивно характеризує книжку, підкреслюючи, що в Україні зріс відсоток видань української книжки в п'ять разів.

Зрозуміло, і досі не втратило актуальності порушене А.Колбановським (№7, 1933) питання про створення словника книготоргового працівника. Для українського книгара воно, на жаль, досі нерозв'язане.

У №1 за 1934 р. А.Туманян та М.Сафонов по суті уперше в фаховій пресі звертаються до висвітлення асортименту літератури для бібліотек, у №2 - як завжди, актуальні питання книготорговельної техніки, у №4 Л.Баранова розглядає проблеми книготоргової класифікації.

До питань книгарництва це видання повертається лише в №9 (1935), де Б.Гофман порушує важливу і специфічну проблему збуту нотно-музичної продукції, а Е.Рубінштейн розглядає створення класифікації, яка б відповідала вимогам книготорговельної практики.

Щомісячний журнал марксистсько-ленінської критики й бібліографії «Книга и пролетарская революция» (1934 - 1940) до питань книжкової торгівлі звертається лише в №7

за 1940 р. М.Лисогурський (директор «Сельхозгиза») у деклараційному матеріалі «Книготорговлю на уровень задач советской торговли» повністю покладається на слова В.Леніна: «Вкрай незадовільно ... поставлено розподілення газет, брошур, журналів і книг по бібліотеках і читальнях, як при школах, так і при вузах. Звідси впливає те, що газету і книгу захоплює тонкий шар радянських службовців і непомірно мало доходить до робітників і селян. Необхідна

докорінна реорганізація цієї справи». Автор пропонує реорганізувати книгоцентр у книготоргове об'єднання в системі ОГІЗ, наголошує на важливості розв'язання книготорговельних завдань для суспільства, що надзвичайно актуально й досі. На жаль, ці питання й сьогодні перебувають у глухому куті не тільки для практиків, а й українського книгознавства.

Янна Чепуренко

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ СИСТЕМИ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИМІРНИКА ВИДАНЬ В УКРАЇНІ

(листопад 1917 - червень 1922 року)

З часу проголошення Української Народної Республіки її уряди (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), де працювали високоосвічені, ерудовані особистості, усвідомлювали для майбутнього держави й народу важливість книги, побудови бібліотек, їх комплектування, а отже - й непересічне значення обов'язкового примірника (ОП) видань, які випускалися різними поліграфічними і неполіграфічними установами.

Система ОП в Україні, підкреслює автор, створювалася разом з її державністю. З огляду на виняткову важливість справи, надсилка ОП друкарнями суворо контролювалася, а до порушників вживалися штрафні санкції. Обов'язкові примірники різної видавничої продукції в кількості 11 штук мали направлятися друкарнями за призначенням протягом наступної за випуском видань доби.

Подано кілька законопроектів про обов'язковий примірник. Зазначено, що ОП розпочав свій шлях від культурно-меморіальної функції, тобто збирання і збереження всіх творів друку, виданих в Україні, що надалі зіграли позитивну роль у розробці системи ОП.

В Україні до 1917 р. не ставилося питання про збирання творів друку суто української тематики або тих видань, які вийшли на її території. Не йшлося й про окреме законодавче забезпечення¹.

Питання про обов'язковий примірник у нашій державі вперше було поставлене після утворення Української Народної Республіки, Центральної Ради та прийняття законодавчих актів Української Держави. «Законопроект про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань»² було підготовлено в листопаді 1917 р. Народним міністерством освіти і подано для ухвали Центральною Радою. Його структура в загальних рисах відповідала вимогам функціонування системи ОП.

Видовий склад правочинно депонованих документів, за вимогами законопроекту, уміщував книги, брошури, часописи, ноти, карти, відозви, афіші, оголошення тобто всі види друку, які тоді існували.

Згідно з визначеною кількістю обов'язкових примірників (11), усі друкарні, літо-, металографії та інші подібні заклади (тобто виробники друкованої продукції) мали надсилати їх до Бібліотечно-архівного відділу (БАВ) при Міністерстві народної освіти, який централізовано розподіляв ОП між бібліотечно-бібліографічними установами для подальшого використання та зберігання. Законопроект мав дві примітки. У першій було обумовлено, що, крім 11 примірників, ще один мав надсилатися до повітового, а в губернських містах - до губерніяльного комісара внутрішніх справ,

для комплектування краєзнавчих фондів районних бібліотек. Друга примітка стосувалася видань, надрукованих мовою однієї з національних меншин. 12 примірників надсилалося до БАВ, а додатковий передавався в національне міністерство для національних бібліотек.

ОП розподілялися між БАВ (як майбутнім Українським бібліографічним інститутом), Науковим товариством ім. Т.Шевченка у Києві, Київським державним університетом. Шість примірників призначалося для книгообміну: три - з бібліографічними закладами у Львові та Петрограді, решта - із закордонними бібліографічними інституціями. Цей розподіл закріплював такі функції ОП: бібліотечну (комплектування вітчизняними виданнями державних книгозбірень та наукових бібліотек), архівну (збирання і зберігання творів друку), обмінну, краєзнавчу (поповнення краєзнавчих фондів), бібліографічну (БАВ). Тобто, основні функції системи ОП за законопроектом визначалися як культурно-меморіальні.

Обмін із закордоном створював можливість комплектувати фонди наукових бібліотек зарубіжною літературою і забезпечувати тим самим інформаційні потреби української науки щодо неї.

У законопроекті були досить чітко окреслені правила функціонування системи ОП. Передавати його потрібно було «протягом доби, слідуючої за випуском друків». ОП надсилався централізовано без будь-яких поштових оплат через комісарів Міністерства внутрішніх справ або Міністерства освіти до БАВ. Було розробле-